

Pinke Zsolt

Adatok az Árpád-kori Hortobágy-Sárrét természetföldrajzához I.

A vizsgált területnek önkényesen adtam a Hortobágy-Sárrét nevet: természetföldrajzi területi beosztása szerint a Kárpát-medence Alföld nagytájának tiszántúli részén található, érinti a Közép-Tiszavidék, Körös-vidék, Hajdúság középtájakat és több kistájra is kiterjed. Részei a Nagykunság, Nagy-Sárrét, Hortobágy történeti-néprajzi tájak és a Hajdúság egy része (BELUSZKY 2001: 26), növényföldrajzi beosztás szerint a Tiszántúli flórajárásba tartozik. Nyugaton a Tiszának Szabolcs középkori vára és a Körös-torkolat közötti szakasza, délen a Hármaskörös teljes hosszában, a Sebes-Körös Ladány-Körösszeg közötti szakasza, keleten a vízjárta területeket lezáró homokhát ártér oldali peremén haladó É-D-i irányú, Körösszeg-Debrecen-Böszörmény-Dorog-Szabolcs vezetésű országút határolja.

A folyószabályozások előtt a vizsgált terület összefüggő ártéri rendszert alkotott, melyből szigetként emelkedtek ki a többségükben lösz- és homoktalajú árvízmentes magasabb térszínek. A felszín morfológiai adottságai tették lehetővé, hogy az áradó Tiszából úgynevezett fokokon át a mélyebben fekvő térszínre kiömlő víz a laposok és erek hálózatán É-D-i irányban a Sárrét süllyedékébe, innen a Berettyó-Túr segítségével a Körös völgyébe áramoljon. „A lösz- és homokhátakon pusztai elemekben gazdag parkszerű” erdők (GYULAI 1994: 252), sztyeppei tölgyesek jellemzőek. Egyes vélemények szerint „a löszhátak növényzete antropogén, hiszen egybefüggő erdőinek tatárjuharos tölgyesei, a homokvidék pusztai és gyöngyvirágos tölgyesei a vaskori-szarmata, népvándorláskori népek áldozatává váltak” (KORDOS 1985: 119). Összefüggő erdőségek a folyók mellett és az árterek erre alkalmas térszínein alakultak ki.

A magyar Alföldnek kontinentális klímája van. Hideg telek, száraz meleg nyarak, rövid átmeneti évszakok jellemzőek. Legszélsőségesebb hőingadozás éppen a vizsgált területünk centrumában a Hortobágyon tapasztalható, melynek vegetációjára a holocén előtt kialakult szikesek és lápok, mocsarak növényzete jellemző. Itt a 20. század végén mért abszolút hőingadozás 70 °C. Az éghajlati adottságok azonban időben változóak, a 8–13. századi középkori klímaoptimum az utóbbi évezredek legmelegebb időszakává vált. BARTHOLY éghajlati modellje szerint a Kárpát-medence évi átlaghőmérséklete 1000 körül, a 20. század referenciaszintjével megközelítően azonos volt, a középkori melegkorszak a 12–13.

században a 20. századi referenciaértéknél 0,8–1 °C-kal magasabban tetőzött, azaz megközelítőleg napjaink évi átlaghőmérsékleti indexével mutatott hasonlóságot, csapadékindexek tekintetében azonban sokkal szélsőségesebbek a modellezett kilengések. 1000 körül a 20. századi referenciaértékekhez képest nagyon csapadékos, majd a 13. században hosszú, rendkívül arid ciklust valószínűsít a kutató (BARCZA–BARTHOLY–MÉSZÁROS–WEIDINGER 1997: 440–1). Észak- és nyugat-európai klímátörténeti modellekre tekintettel GYÖRFFY szerint „a melegkorszak rendkívül száraz első hulláma 720–820 körül tartott, majd, 820–880 között, enyhén csapadékos évtizedek után a honfoglalás körüli évekre új száraz periódus állt be, mely csak az ezredfordulón kezdett javulni. A 12. sz. első felének száraz évtizedeit követően mind csapadékosabb hűvös periódusok váltottak rövidebb aszályos éveket” (GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994: 18). A klíma és különösen a csapadékindexek ilyen mértékű változása jelentős hatással volt a növényzetre és a vízhálózatra. Hosszabb száraz időszak a zonális övekre is hatással van, bár vizsgált területünk jelentősebb része azonális, mérsékelt övi ártéri asszociáció. Az árterek kiterjedése azonban a felszín domborzati tulajdonságaitól, a folyók vízhozamától és a felszín borító növényzettől függ. A folyók vízhozama a vizsgált időszakban a csapadékindexek szélsőséges ingadozását követve hullámzott, száraz időszakban erek, tavak, mocsarak apadhattak ki korábban vízjárta térszíneken teret biztosítva az emberi megtelepedésnek, hogy a következő csapadékosabb időszak a mélyebb térszínekbe telepedő falvak elhagyására kényszerítse lakóit.

Vizsgálatom célja az, hogy írott források alapján a fentiekben leírt síkvidéki mozaikos táj, a Hortobágy-Sárrét egy évezred előtti természet- és településföldrajzi viszonyaira vonatkozó adattárat és térképet elkészítsem. GYÖRFFY a vizsgált területen érintett vármegyék (Békés, Bihar, Csongrád, Heves, Szabolcs, Külső-Szolnok) közül Békés, Bihar, Csongrád, Heves vármegyék Árpád-kori történeti földrajzát összeállította, Szabolcs és Külső-Szolnok vármegyéké nem készült el. A megjelent kötetekben közölt adatok tematikus feldolgozása is várat magára. KRISTÓ szavaival: „számos ponton hiányoznak a (...) részletkérdéseket aprólékosan megvilágító feldolgozások” (1976: 7). Megszülettek viszont a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza (Gy.) első két kötetének helynévanyagát feltáró, HOFFMANN ISTVÁN és munkatársai által összeállított adattárak (HA. 1., 2) és az első kötetben szereplő vármegyékre vonatkozó, GYÖRFFY GYÖRGY által még fel nem dolgozott oklevelek anyagait is tartalmazó, a teljesség igényére törekvő „Korai magyar helynévszótár 1.” (KMHsz.), valamint NÉMETH PÉTERnek „A középkori Szabolcs megye települései” című kitűnő színvonalú adattára (1997). Munkám során nagy segítségemre volt ezek mellett GRYNÆUS ANDRÁS és GRYNÆUS TAMÁS „Kísérlet a középkori Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására” című tanulmánya (2000), melynek tematikája, a szerzők módszerei és célja irányítúként szolgált számomra.

Legjelentősebb adatállománnyal a KMHsz. szolgált, adatfeldolgozásom 1350-ig való kiterjesztésében és a szócikkek szerkesztési formájában is e munka gyakorlatát követtem. A felhasznált elsődleges források a következők voltak: a Heves Megyei Levéltár kiadásában megjelent, területünkre vonatkozó oklevelek fordításai, Mezőtúr, Szolnok, Tiszapüspöki, Túrkeve települések oklevelei BENEDEK GYULA közlésében (2000a, 2000b, 2004, 2007). További fontos másodlagos forrásokként pedig az alábbi munkákat használtam föl: MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER Szabolcs megyére vonatkozó etimológiai szótára (1972), ZOLTAI LAJOS helytörténeti munkái (ZOLTAI 1925–1926, 1935), ORTVAY TIVADAR vízrajzi (1882), CSÁNKI DEZSŐ (Cs.), PESTY FRIGYES történeti földrajzi adattárjai (1880), KISS LAJOS földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.).

Helynévállományunkban a vízrajzi nevek, de különösen a folyóvizek és nagyobb állóvizek nevei képezik a legállandóbb, legrégebb csoportot. Ezek esetében többnyire azzal számolhatunk, hogy a nevükben őrzött természeti környezetre vonatkozó információ a közlés, oklevélben való rögzítés időpontjához képest a területnek egy korábbi természeti állapotáról vagy például uralkodó fafajáról tudósít.

A mikrodomborzati elemek, kisebb tavak, különösen a halastavak nevei jóval változékonyabbak. Ezek sokszor a tulajdonos személy vagy közösség nevét veszik fel. A határnév a terület lakóinak elvándorlásakor, kipusztulásakor, a nevet rögzítő írásos emlék és a nevet emlékezetükkel fenntartók pusztulásával együtt elvész. Ahogyan vizsgált területünkön helyneveink és határneveink egy jelentős része elveszett a törökkor pusztításaiban, hasonló folyamat feltételezhető a tatárjárás pusztításainak kitett területeken is. Ilyen esetben az új telepések a korábbi helynév eltűnését követően új neveket adnak. Területenként és koronként eltérő mértékű helynévpusztulás fordul elő. A Tiszazugban Nagyrév határában a tatárjárásban elpusztult településekhez csatolható helynévanyag például legfeljebb a falunevek szintjén maradt meg, vagyis határnév, dűlőnév nem őrződött meg abból a korból. Ezzel szemben a Tiszazugban a török korban elpusztult települések esetében jó eséllyel megmaradtak a mikrotoponimák. (A faluhatárok esetében például *erős kontinuitás* figyelhető meg.) A határnevek változásai bizonyos fáziskéséssel követik a haszonvételi formákban, a jellemző növényzetben bekövetkező változásokat. Az ebbe a körbe tartozó, általunk ismert legjelentősebb helynév-átalakulási hullám a 19. századi folyószabályozásokat követte. Így a határnevek természeti környezetre vonatkozó vallomása vonatkozhat az adatközlés időpontjára, de akár korábbi időszakokra is. Ez a körülmény óvatosságra int, azonban a „finom domborzat” helynévállományának történeti vonatkozású kritikai vizsgálata a korábbi időszakok, esetünkben az Árpád-kor környezeti állapota vonatkozó információk jelentős rétegét tudná feltárni. A határjárásokban szereplő információk jelentősége abban áll, hogy „az adatfelvétel pillanatának

állapotáról viszonylag hitelesen közvetítenek, azonban növényneveinkről nem feltétlenül tudósítanak megbízhatóan” (GRYNAEUS A.–GRYNAEUS T. 2000: 68).

Településnevek esetén a névadás többnyire az alapításhoz kapcsolódó aktus — bár az Árpád-korban sem volt éppen ritka e nevek változása (vö. TÓTH V. 2008) —, így egy-egy Árpád-kori településnév természetföldrajzi vonatkozású tartalma többnyire a település névadásának időpontjára vonatkozó adat. Annak a lehetősége, hogy a település nevében szereplő növénynév a falu környezetére jellemző növénytársulás uralkodó fajára, nevezetes fájára vagy adott esetben az alapító, illetve birtokos személy mint névadó nevében szereplő növénynévi tartalomra vonatkozik, egyaránt fennáll, mivel a névadás motívumának kiválasztása teljesen esetleges (pl. egy faluban, ahol Nyék törzsbeli halászok telepedtek le, és a település környezetében sok az égerfa, ott a telepet ezek bármelyikéről elnevezhették, vagy akár a falu alapítójáról, birtokosáról, a falu közelében lévő révhelyről, és a lehetőségek sora még tovább folytatható).

Az adatok térképi ábrázolása során a III. katonai felmérés térképe (HKFT.) M = 1:25 000 (1869–1880) georeferált térképszelvényei szolgálták bázistérkép-ként. Döntésünk azért esett erre a térképre, mert a térkép megbízhatósága történeti térképünk készítése számára munkánk jelenlegi fázisában kielégítő, egyúttal számos utalást tartalmaz a folyószabályozás előtti vízrajzi viszonyokra és helynevekre vonatkozóan. A GYÖRFFY, ZOLTAI és BENEDEK fent említett munkáiban található kéziratos történeti térképeknek a szkennelt adatállományát a HKFT-n vektoros modellben ábrázoltuk. A szkennelések következtében bekövetkező torzulásokat az 1991-es M = 1:10 000-es topográfiai térkép távolsági adatainak mint referenciaértékeknek a figyelembevételével igyekeztünk ellenőrizni és arányait helyreállítani.

Ha a térképi modellünkre felvitt települések topográfiai leírásában határozott utalást találhatunk arra vonatkozóan, hogy a középkori falu a jelenkori utódjától eltérő helyszínen feküdt, abban az esetben a topográfiai leírást követtük. A forrásokban szereplő, de pontosan nem lokalizálható térképi adatokat feltételezett helyükön vagy a térségükben pont ikon nélkül ábrázoltuk, míg a lokalizálhatók helyét ponttal jeleztük. A forrásokban említett erdőket és a toponimákban előforduló faneveket hipotetikusán erdő, fa ikonnal ábrázoltuk.

A vizeket a HKFT.-n még fellelhető, szabályozás előtti medrekben igyekeztünk feltüntetni. A leírt módszerrel a 19. század közepének vizeit tudtuk ábrázolni, melynek jelentősége az Árpád-kori természetföldrajzi állapot modellezése szempontjából az időben változó terebrális elrendezésű mederhálózat sűrűségének, a terület geomorfológiai jellemzőinek érzékeltetésében áll. A folyó-, állóvizek és az árterek víztestjeinek kiterjedése, a vízszint ingadozása az ábrázolt medrekben a klíma és a növénytakaró változásainak függvénye.

Felgyűjtött adataink arról tanúskodnak, hogy nagy kiterjedésű, összefüggő erdővel borított terület feltételezhető a Debecentől északra, délre és nyugatra

fekvő területeken. Általában a folyókat kísérő hátakon és ártereken találunk széles sávban erdőket, erdőfedettségre utaló helyneveket, így a Tisza mellett, a Sárrétek között, illetve a Kutas és Ölyvös patakok, valamint a Tekerő-ér K–Ny-i tájolású völgyeiben. Itt összefüggő foltban mutatkoznak *szil* (*Ulmus*) fanevet tartalmazó település-, víznevek és mikrotoponimák, amelyek valószínűleg erdőszült területről tudósítanak. A nevekben őrzött nagyszámú fanévből következtethetően növénytársulások elegy- vagy uralkodó faja a szil család valamely tagja lehetett, és jelenléte magasabb talajvízszintet, semleges vagy enyhén meszes talajt jelez (SÜMEGI–BODOR–SÜMEGINÉ 2006: 636). Kiterjedt erdőség kialakulását ezen a zonális szempontból erdős sztyepp övbe sorolt területen a közeli Bihari-hegység és az árterek együttes azonális hatása biztosíthatta. Ugyanitt bukkan elő a forrásokból két *eresztvény* 'erdőültetvény, sarjerdő' értelmű helynév is. Az *eresztvény* szőlőültetvényként való értelmezésének jóval kisebb a valószínűsége (TAGÁNYI 1896: 13). Ezzel az „erdősült” területtel összefüggésben további kérdés is felmerült, mégpedig az *Ősi* (Bihar vm.) településnév jelentéstartalmára vonatkozóan, mely PETER ANREITER és ADAMIK BÉLA között polemia tárgya volt az *ősi* szó 'kőris' jelentésű törzsnévként való értelmezése és vaskori eredeztetése kapcsán (ADAMIK 2003: 137). KISS LAJOS szerint azonban az ilyen típusú helynevek magyar személynévből magyarázhatók (FNESz.).

Adattárunkban a leggyakrabban előforduló domesztikált növénynév a kender, a leggyakoribb fanév a szil, lényegében annyiszor fordul elő, mint az összes többi fanév együttvéve. Szántók 12-szer, halastavak 30-szor, halászó helyek 10-szer bukkannak fel. A haszonvételi formák számának egymáshoz viszonyított aránya arról árulkodik, hogy az adózásba bevont ártéri haszonvételeknek a halászathoz kapcsolódó formája elterjedt volt, mivel forrásainkban szinte csak az adófizetés, szolgáltatás alapját jelentő haszonvételi formák jelennek meg.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a vízépítés korai helynévi utalásai- val ugyancsak találkozunk: 4 csatorna, árok, egy gát és egy zsilippel duzzasztott tó mellett 6 fok is szerepel adattárunkban. A fok egyszerre lehetett természetes képződmény és emberi építmény is, de folyamatos emberi gondozás alatt állt. Egyik árokban állandó vízfolyás, a Hortobágy folyó mellékvize, az Árkus-patak folyt, összekötve az ohati, zámi apátsági, a papegyházi püspöki birtokokhoz kapcsolódó halastavak, morotvák, rétek víztesteit.

A rendelkezésre álló adattárak lehetőséget teremtenek arra, hogy elkészítsük vizsgált területünk írott forrásokból rekonstruálható Árpád-kori településhálózatát. Egyedül Külső-Szolnok vármegyében mutatkozik jelentősebb mértékű hiányosság ezen a téren. Megállapítható az is, hogy egyelőre Heves, Szabolcs és Külső-Szolnok vármegyék Árpád-kori mikrotoponimáinak adattára is hiányos.

Mennyiségi információk az „Adattár az Árpád-kori Hortobágy-Sárrét topográfiájához” című adatbázisból

Topográfiai elemek	db	Növényneveket tartalmazó helynevek	db	Állatneveket tartalmazó helynevek	db
csatorna, árok	4	búza, korpa	2	farkas, sakál	1
fok	6	cser	1	ló	3
folyóvíz	33	fenyő	1	keselyű	1
erdő	37	fűz	1	kecske	1
gát	1	herep	1	sólyom	1
halastó	30	kender	1	hód	1
halászó hely	11	kökény	1	bárány	1
halom	13	kőrís	1		
mocsár, ártér	10	körte	2		
rét	4	sás, nád	2		
rév	13	sulyom	2		
sziget	9	szil	10		
tó	11	szőlő	1		
szántó	12	tölgy	1		
zsilippel duzzasztott tó	1				

Irodalom

- ADAMIK BÉLA (2003), Vita (Peter Anreiter, Die vorrömischen namen pannoniens. Archeolingua. Bp., 2001. 313). *Antik Tanulmányok* 47: 135–42.
- BARCZA ZOLTÁN–BARTHOLY JUDIT–MÉSZÁROS RÓBERT–WEIDINGER TAMÁS (1997), Az éghajlat, a vizek, a talaj és az élővilág földrajza. In: *Pannon enciklopédia: Magyarország földje*. Szerk. KARÁTSON DEZSŐ. Bp. 224–37.
- BELUSZKY PÁL (2001), *A Nagyalföld történeti földrajza*. Bp.
- BENEDEK GYULA (2000a), *Tiszapiüspöki oklevelek. 1261–1703*. Documentatio historica I. Szolnok.
- BENEDEK GYULA (2000b), *Mezőtúri oklevelek. 1219–1526*. Dokumentatio historica III. Szolnok.
- BENEDEK GYULA (2004), *Túrkeve város oklevelei és iratai. 1261–1703*. Documentatio Historica VII. Szolnok.
- BENEDEK GYULA (2007), *Oklevelek és iratok Szolnok város történetéből. 1075–1685*. Documentatio Historica X. Szolnok.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

- GRYNAEUS ANDRÁS–GRYNAEUS TAMÁS (2000), Kísérlet a középkori Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására. *Botanikai közlemények* 86–87: 67–77.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY–ZÓLYOMI BÁLINT (1994), A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet.* Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 13–37.
- GYULAI FERENC (1994), A Kárpát-medence haszonnövényei a 9–10. században. In: *Honfoglalás és régészet.* Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 247–58.
- HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.
2. *Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KORDOS LÁSZLÓ (1985), Történeti éghajlat. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV.* Szerk. HAJDÚ PÉTER–KRISTÓ GYULA–RÓNA TAS ANDRÁS. Bp. 98–129.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helynévtára.* Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza.
- ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a 13. század végéig I–II.* Bp.
- PESTY FRIGYES (1880), *Eltűnt régi vármegyék I–II.* Bp.
- SÜMEGI PÁL–BODOR ELVIRA–SÜMEGINÉ TÖRÖCSIK TÜNDE (2006), A hortobágyi szikesedés eredete. In: *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére.* Szeged. 633–41.
- TAGÁNYI KÁROLY szerk. (1896), *Magyar erdészeti oklevéltár.* Bp.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.
- ZOLTAI LAJOS (1925–1926), *Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában.* A Debreceni Tisza István Tud. Társ. Honismertető Bizottságának Kiadványai II. Szerk. MILEKER REZSŐ. I. pótfüzet, Debrecen.
- ZOLTAI LAJOS (1935), *Debrecen vizei. Folyók, folyások, völgyek, erek, fokok, tavak, fertők, fenekek, laposok, mocsarak, rétek, tiszták, árkok, csatornák, gátak, kutak.* Debreceni Múzeumbarátok Köre Kiadványai 1. Debrecen.